

Neerlandica Wratislaviensia V

Wrocław 1991

J. Reynaert

Gent

Enkele aanvullende nota's bij Lievens' Middel nederlandse
handschriften in Oost-Europa

Toen R. Lievens in 1963, grotendeels op basis van aantekeningen door W. de Vreese omstreeks 1905-10 op enkele studiereizen gemaakt, zijn Middel nederlandse handschriften in Oost-Europa uitgaf, liet hij bij zijn beschrijving van hs. Wrocław, Universiteitsbibliotheek IV. D. 5 verstaan dat dit manuscript op dat ogenblik spoorloos was. Prof. Dr. Antoni Knot had hem in een schrijven van 28 november 1956 immers meegedeeld dat het "lors des hostilités" (1941 of 1945?) samen met andere manuscripten van de vroegere Staats- und Universitätsbibliothek buiten de stad in veiligheid was gebracht en dat het sindsdien in de collecties van de instelling niet was teruggevonden. Het is dan ook tot mijn grote tevredenheid dat ik bij een recent bezoek aan Wrocław heb kunnen constateren dat het Middel nederlandse gebedenboek, op zijn vroegere bewaarplaats en onder zijn vroegere signatuur, weer terecht is. In werkelijkheid moet het, naar men mij in de handschriftenafdeling van de Bibliotheek mededeelde¹⁾, in 1958 al vanuit de Leninbibliotheek in Moskou, waar het langs onnaspeurbare wegen was terechtgekomen, aan zijn vroegere bezitters zijn gerestitueerd. .

Bij dezelfde gelegenheid heb ik tevens moeten vaststellen

1) Ik ben deze informatie meer bepaald aan Dr. W. Mrozowicz verschuldigd. Hem, maar ook de andere medewerkers van de gastvrije handschriftenafdeling, wil ik hierbij van harte mijn dank betuigen.

dat de nota's van De Vreese waarvan Lievens met het oog op zijn beschrijving van dit handschrift gebruik heeft gemaakt, nogal wat leemten zullen hebben vertoond: zowel wat de materiële vorm van de codex, als wat zijn inhoud en zijn geschiedenis betreft, ontbreken in die beschrijving een aantal niet onbelangrijke gegevens. Daar het handschrift anderzijds een vrij interessante getuige vormt van 15de-eeuwse religieuze cultuur in de volkstaal, wil ik de aanvullende noten die ik, met Lievens' beschrijving bij de hand, ter plaatse kon maken hier in het kort meedelen.

Het handschrift telt 214 bladen, die echter slechts onvolledig en hier en daar bovendien foutief met inkt waren gefolieerd; op ons verzoek werd door een medewerker van de bibliotheek deze oude foliëring door een nummering met potlood aangevuld en gecorrigeerd. De samenstelling van het boekblok is als volgt: V (10) + VI (22) + (VI-1) (33) + 7 VI (117) + 2 (119) + (V-3) (126) + 4 VI (174) + (VI+II) (190) + 2 VI (214). In het derde katern is, zonder tekstverlies, het oorspronkelijk vijfde blad (tussen fol. 26 en 27) uitgesneden. In het katern eindigend met fol. 126 werd vooraan één blad uitgesneden en vervangen door twee al dan niet diploma-vormende bladen (fol. 118-9); in ditzelfde katern ontbreken, mét tekstverlies, twee bladen tussen fol. 125 en 126. In het katern eindigend met fol. 190 zijn in het midden van een oorspronkelijk sextern twee diploma's bijgevoegd (fol. 181-184), die, grotendeels door een andere hand (vgl. SCHRIFT hierna), werden beschreven met een ook naar de inhoud ten opzichte van zijn omgeving wat afstekende tekst (vgl. INHOUD, fol. 181r^o). Hoewel we voor het overige, afgezien van enkele latere toevoegingen, met het werk van één kopiist te maken hebben, is toch vrij duidelijk een codicologische breuk te bemerken tussen fol. 126 en 127: behalve het 'geknoei' met het papier in het katern dat voorafgaat, wijst daarop het feit dat de tekst op deze plaats niet doorloopt en dat pas vanaf hier signaturen (in elk katern een andere letter, in alfabetische volgorde) opduiken, nl. op de eerste, derde en vijfde bladen van elk katern. Dit laatste kan erop duiden dat op onopengesneden vellen

van vier folio's werd gecopieerd.²⁾ De aflijning, met stift, is dan weer voor het hele manuscript homogeen: één kolom van ca. 70 x 50 mm. Geen prikken bewaard. Geen liniëring. Meestal ca. 28 regels.

BAND

Zie Lievens, p.205.

SCHRIFT

Grotendeels één hand: fol. 1r^o - 180v^o, 184v^o-209r^o en 214v^o (colofon): broeder gerrit van lewerden, 1486 (vgl. Lievens, p. 205); hybrida. Een andere hand fol. 181r^o-184r^o: hybrida. Latere toevoegingen: fol. 209v^o: twee handen, cursief; fol. 210v^o-212r^o: broeder Jan dyrix van meettecoiuen van sint truden, 1568 (vgl. Lievens, p.205), hybrida; fol. 212v^o-213r^o: hybrida, waarschijnlijk nog steeds broeder Jan dyrix; fol. 213v^o-214r^o: cursief.

Rubrieken, rubricering, rode onderstreping. Rode lombarden van twee en drie regels hoog.

INHOUD

fol. 1r^o-127r^o: /Vgl. Lievens, p.205-207³⁾/.

- 2) Een techniek die, ook in de Nederlanden, vrij vaak werd toegepast: vgl. P.F.J.Obbema, "Writing on uncut sheets", Quaerendo 8(1978), p.337-354; J.Reynaert, "Gevouwen katernen in papieren codices", Archief- en Bibliotheekwezen in België 49(1978), p.240-244. Voor de techniek als dusdanig, zie L.Gilissen, Prolégomènes à la codicologie, Gand 1977, p.14-124.
- 3) Het deel van het handschrift tot fol.126 bestaat, in tegenstelling tot het daarop volgende deel dat vooral korte teksten bevat - ook hierin komt de vermelde codicologische tweeledigheid tot uiting - in hoofdzaak uit enkele uitvoeriger teksten: een kalender (fol.1r^o-10r^o); een Regel van St.Francisiscus (fol.11r^o-21r^o); St.Francisiscus' Testament (fol.21r^o-26v^o); een excerpt (tenonrechte) toegeschreven aan H.Suzo's Ewige wysheit (fol.30r^o-42v^o); een Middel nederlandse vertaling van het Soliloquium van Bonaventura (fol.50r^o-125r^o). Verder op fol.27r^o-29v^o een gedicht op de Naam Jhesus; fol.42v^o-49v^o: het exemplar van het Vrouken van 22 jaren, een Pater noster in duitsche, een gebed Vanden weerdigen hiligen cruce. Fol.125r^o-127r^o: dicta van Hieronymus, een (onvolledig) gebed tot Maria, een vertaling van het Magnificat. Van al deze teksten vindt men bij Lievens het incipit (soms ook explicite) en, waar mogelijk, de identificatie, met verwijzing naar bestaande edities of studies over de verdere overlevering.

fol. 127v^o: Een ghebet voer alle gelouyge sielen tot onser lieuer vrouwen Inc. O Alre mildeste moeder godes onse enige hope naest Ihesum ic onsalige sunder ick vlie ende come totter volheit der gracien die in di is ... 4)

fol. 128r^o: Een gebet voer alle gelouyge sielen tot onsen heren dit leset gerne ende tys ock tot allen heiligen vor de sielen Inc. ONfruchtsamyge ende verscrijckelike god dyen de engelen ontfruchten ende de archangelen anbeden O god dattu mensche woldes werden ... 5)

fol. 128v^o-129r^o: Een gebet vanden hiligen sacramente alsment ontfangen sal Inc. O Here ihesu christe ick en byns niet weer- dich dattu gaeste onder mijn dack Maer betrouwende van dyner godliker guedertierenheit: soe gae ick sieke totten meyster des leuens ... 6)

fol. 129v^o-130r^o: Nae der ontfangenisse des hiligen sacramentes Inc. Danck seg ic di here ihesu christe wanttu my arme onweerdige sunder mytten hiligen vleysche ende bloede dijns soens ons heren ihesu christe woldeste spijsen ... 7)

4) Vgl. R.A.Parmentier, Beschrijving van de getijden- en gebedenboeken van het Kabinet Houtart te Brugge, Brugge, 1929, p.70; M.Meertens, De godsvrucht in de Nederlanden, dl.6, 1934, pp. 118 en 144; R.Lievens, Middel nederlandse handschriften in Oost-Europa, Gent, 1963, p.41.

5) Vgl. Lievens, p.40 en de verwijzingen aldaar.

6) Vgl. G.Achten en H.Knaus, Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt, Darmstadt, 1959, p.356, Inc. 'Ich bin niet waardich dattu ingaeste...' en de verwijzingen p.38; J.Reynaert, Catalogus van de Middel nederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent, dl. 1, Gent, 1984, p.62.

7) Vgl. Meertens, dl. 6, pp.48, 94, 125, 144, 160; Lievens, p.114. Vergelijkbare incipites verder bij Achten-Knaus, p.358-359.

fol.130r^o: Na der ontfangenisse des hiligen sacramentes voer den sielen Inc. O here ihesu christe die myt willen des vaders ende des soens ende des hiligen gestes de werlt sunde verlost heuest Ontferme di ouer mijnre olderen sielen ...

fol. 130r^o-130v^o: Een gebet van der hiliger vrouwen sunte Anna onse lieuer vrouwen moeder self derde Inc. GEgruet sijtstu weerde moeder Sunte Anna self derde geliker wijs als du biste een begyn des nyen testamentes alre salicheit Also wilt v ge-weerdigen te bidden ...

fol. 131r^o: /Dicta van Augustinus, Gregorius, Christus, Bernardus/.

fol. 132r^o-138r^o: /Vgl. Lievens, p.207-208/8).

fol. 138r^o-148v^o: /Dicta van Christus, Jacobus, Bernardus, Hieronymus, Augustinus, Gregorius/.

fol. 148v^o-149v^o: Een suerlick exempel Inc. Men lest een exempel int vaderboeck Dat de hilige vader macharius was op eenre tijt in sijnre cellen in syn gebet Do hoerde hij een stemme ...

fol. 149v^o: Een ander guet exempel Inc. Men lest een exempel van eenre deuoter ioncfrouwen die lach in haer gebet Op eenre tijt do openbaerde hoer de duel Do sprac sij tot hem ...

8) Voor de Seven drovyge woerden, fol. 132r^o, zie, behalve Lievens' verwijzingen, ook Achten-Knaus, p. 339, Inc.'Borne' en de literatuur aldaar, p. 60 (fol. 220r^o). Voor de Ses clagen myt welken onse lieve here ihesus christus hem beclaghet van syne lievesten vrienden, fol. 132r^o, zie nu ook A.Ampe, "Een kritisch onderzoek van de 'Institutiones Taulerianae'", Ons Geestelijk Erf, 40 (1966), p. 167-240 (p. 194).

fol. 149v^o-150v^o: Noch een ander guet exempel ende mercket wel an ende beleefte mede Inc. EEn geleert man vragede eenre ioncfrouwen Die in enen hogen staet was van leuen hoe dat sy daer toe gecomen was ...⁹⁾

fol. 151v^o-152r^o: Een suuerlick gebet van onse lieue suete vrouwe dit leset gerne Inc. O Du alre mynlicste ende lustelicste ende alre behagelicste suete maget maria O schone rose blome maria O du mynnetlike suete vrouwe ...¹⁰⁾

fol. 153r^o-153v^o: Dyt synt vijf vervrouwynge van onsen hyligen vader Sunte franciscus Inc. UErurouwe dy O edel vader sunte franciscus du de biste scijnende mitten lyckteykenen christi ...¹¹⁾

fol. 153v^o-154r^o: Een suuerlick gebet van Sanctus franciscus dit leset gerne Inc. WEest gegruet O hylige vader franciscus wie niet sueters en was dan christus juck Noch lychter dan sijn borden ...

fol. 154v^o-155v^o: Hier begynnen die v gebeden die Sanctus franciscus alle dage plach te lesen ... Inc. O Iyve here ihesu christe Hier stae ic voer uwen godliken ogen als een arm sundich mensche Die myt synen sunden syne siele dickwile verdoemet heft ...¹²⁾

fol. 156r^o-157r^o: Van sinte franciscus Inc. SAntus franciscus op een tijt soe sprack hy tot brueder leo ende sede Brueder leo christus onse here heft my mit vier dyngen getroest ...

fol. 157v^o-158r^o: Een suuerlick gebet van de hilige drieuoldicheit Inc. O Du alre hilichste dryuoldicheit vader soene ende

9) Vgl. Hendrik Herp, Spiegel der volcomenheit, ed. L. Verschueren, dl. 1, Inleiding, Antwerpen, 1931, p. 28 en de literatuur aldaar.

10) Misschien hetzelfde als Meertens, dl.6, p. 179 (16).

11) Vgl. Achten-Knaus, p. 45 (fol. 65r^o e.v.).

12) Vgl. Achten-Knaus, p. 49 (fol. 188r^o) en de verwijzingen aldaar; Lievens, p. 39.

hilige geest: di sij lof ere ende danck Want dijn genade heft my gescapen ...¹³⁾

fol. 159r^o-164v^o: /Jacobus van Gruitrode, Speculum saecularium hominum, 1ste kap., Middel nederlandse vertaling/ Inc. Die hilige prophete Jeramyas seit Waer om byn ick van myner moeder gecomen op dat ick solde syn druc lyden ende arbeit ende droeffenyssse Ende myn dagen sellen vergaen in scande ... Expl. waert antheochius quader doet steruende ende herodes vanden engel verslagen Toe een spiegel des sundigen menschen.¹⁴⁾

fol. 164v^o-166v^o: /Twee stukjes, gerubriceerd: Van anmerken des guetheit godes/.¹⁵⁾

fol. 167r^o-168r^o: Hier begynnen xvi scaden de enen gesteliken mensche commen van vele sprekens merket wel an. Inc. Die eerste scade is dat hi de waerheit niet also wel behouden wil of mach Die ij is dat hi dicwile sijnen vrede brect ...¹⁶⁾

fol. 168r^o-171r^o: /Korte anonieme dicta of vrome overpeinzingen/.

fol. 171r^o-174v^o: Hier begynnen de seven getyden hoe een mensche daer syn recolexie mede sal maken ende tot elke synt

13) Vergelijkbare incipits bij Achten-Knaus, p. 372.

14) Zie onze bijlage.

15) Vanaf hier liep de foliëring in De Vreeses beschrijving van de inhoud blijkbaar fout; aan de getallen in Lievens' inhoudsopgave moet vanaf F. 166a tot F. 187a één eenheid worden toegevoegd; weer correct vanaf F. 189a.

16) Dus inderdaad, zoals Lievens veronderstelde (p. 208), identiek met hs. Weert, Franciskanen 10, fol. 139v^o. Vgl. ook Gent, Universiteitsbibliotheek hs. 1351, fol. 128r^o (Hendrik Herp, Spiegel der volcomenheit, ed. L. Verschueren, dl. 1, p. 27-28 en 84).

drie grote saken geschiet de eerste van sijn leuen de ander van sijn doet de derde van de werken na syn doet. Inc. Die groete liefde ende weldaden ons lieuen heren ihesu christe sullen ons verwecken hem te dyenen hem te louen ende te dancken alle dagen seuen werf Als de hilige prophete dauijt ons vermaent ...

fol. 174v^o: /Dictum van Bernardus/. Inc. SVnte bernardus seit ondancckaerheit is een bernende wynt die daer droget de fonteyne ...

fol. 175r^o-v^o: /Begin van het Evangelie van Johannes in het Latijn/.

fol. 175v^o-176v^o: /Exempel/. Inc. Een guet mensche begaerde te weten van onsen lieuen heren waeran datmen hem alre liefste doen mochte Doe wert hem geantwort vanden hiligen geest Geeft enen pennynck den armen ...¹⁷⁾

fol. 176v^o-177r^o: /Dicta van Augustinus, Johannes Chrysostomus, Petrus/.

fol. 177r^o-v^o: /Anima Christi in Middelnederlandse vertaling; in een lange rubriek wordt meegedeeld dat Paus Johannes XXII in 1330 aan dit gebed 3000 dagen aflaat gegeven heeft/. Inc. O Edel siele godes hilige my O gebenedide licham christi maeck my gesunt O alre edelste preciose bloet christi maeck my gestelick in di dronken ...¹⁸⁾

fol. 177v^o-178r^o: /Gebed waaraan paus Johannes XXII zeven jaar aflaat gegeven heeft; Ave verum in het Middelnederlands/. Inc. WEest gegruet gewarige licham christi Geboren vander maget marien Dat waerliken gepassiet is ende geoffert is voer den menschen ...¹⁹⁾

¹⁷⁾ Vgl. Lievens, p. 175 en de verwijzing aldaar.

¹⁸⁾ Vgl. Reynaert, p. 51 en de verwijzingen aldaar. Een afwijkend incipit als hier met 'siele godes' vindt men bij Achten-Knaus, pp. 49, 60 en 183.

¹⁹⁾ Vgl. Reynaert, p. 39 en de verwijzingen aldaar.

fol. 178r^o-v^o: /Rubriek: paus Johannes XII (bedoeld is wel XXII) heeft op verzoek van koning Filips van Frankrijk 3000 dagen aflaat verleend aan wie dit gebed leest na de Elevatie/. Inc. O Waerachtige licham christi weest gegruet O costelike bloet christi weest gegruet O here ihesu christe onse waerachtige salicheit weest gegruet ...

fol. 178v^o-179v^o: /Dicta van Dionysius, Bonaventura, Gregorius, Bernardus, Augustinus/.

fol. 179v^o-180r^o: Sunte berents testament
Inc. Doe Sunte berent steruen solde do sprack hi tot synen bruederen Ick late v drie dyngen tot enen testament de ick in mynen leuen gehouden hebben ...²⁰⁾

fol. 180v^o: dictum van Gregorius

fol. 180r^o-v^o: Hier na volgen viij versen dede duuel Sunte berent leerde wten solter Inc. O here verlicht mijn ogen op dat ic nummermeer en slape in der doet: op dat myn vyant nyet en seit ick hebben macht gehat tegen hem ...²¹⁾

fol. 181r^o-184r^o: /Mystiek, moraliserend traktaatje/. Inc. Johannes die gotlike mynner dien wert eens apenbaert die glorie ende heymelicheit gods Onder andere dinghen die hi sach sach hy enen seraphin ... Expl. Dit hoert dan elke mensche toe hebben die daer wil wesen een seraphin volkomen te sijn alsoe hier moghelic is in desen leuen.²²⁾

²⁰⁾ Dit 'testament van St. Bernardus' bijv. ook bij G.I. Liefstinck, Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis asservantur, Pars I, Lugduni Batavorum, 1948, p. 52; zie ook de verwijzingen aldaar.

²¹⁾ Vgl. Meertens, dl. 6, p. 11 en de verwijzingen aldaar; Liefstinck, p. 125; Lievens, p. 175.

²²⁾ Niet geïdentificeerd. De toelichting omtrent de vleugels van de serafijn stemt alvast niet overeen met die in Alanus de Insulis, De saxalis Cherubim (P.L. 210, 270-280).

fol. 184v^o-186v^o: /Dicta van Geert Grote, Augustinus, Seneca, Gregorius, Lucas, Bernardus, Hieronymus, Anselmus, Ambrosius/.

fol. 186v^o-187r^o: /De twaalf trappen van ootmoedigheid/. Inc. Dit sijnt de xii trappen des oetmoedicheits den welken men sal neder clymmen om op te clymmen inden hemel De eerste mytter vresen godes alletyt bescouwen die sunden Die ander Eygen wille te haten ...²³⁾

fol. 187r^o-v^o: Van xij trappen de houerdigen (sic). Inc. Dijt sijnt de xij trappen des houerdigen myt welken men hier opclymt ende nader daelt ter hellen De eerste gewoente te sundigen ...

fol. 188r^o: /Exempel/. Inc. Die hilige engel de sprack ens tot eenre deuoter ionfer Een yegelick woert dattu om godes willen swijgeste dat brenct dy meer loens ...

fol. 188r^o: /Anoniem dictum/ Inc. Een heilich lere sprack op een tyt Soe wie om godes willen sijnen slaep brect den dienst godes te duen of te horen ...

fol. 189r^o: Hyer begynt den rosen huet of krans vander glorioser moder godes ende joncfrouwen marien daer groet oflaet tot gegeven is van vele pausen Inc. DEN du hilige ioncfrouwe maria van herten ende van lichame ouermids den engel gabriel vanden hiligen gest ontfengeste alleluja Weest gegruet alre quedertierenste Aue maria. Den du te handes in dynen hiligen licham hebbende tot Elijsabet dynre nichten quameste ...²⁴⁾

23) Een samenvatting van de 'twaalf graden van ootmoedigheid' in de Regula S. Benedicti: zie Th. Coun, De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti, Hildesheim, 1980, p. 275 e.v. Vgl. Lieftinck, p. 54.

24) Vgl. Achten-Knaus, p. 340, Inc. 'Den du ... doer die bootschap' en de verwijzingen aldaar p. 54. Het incipit in ons handschrift vertoont het meest gelijkenis met Darmstadt, Hs. 1869, fol. 151r^o, Hs. 1937, fol. 213r^o en Hs. 1899, fol. 350r^o (Achten-Knaus, pp. 162, 278 en 283).

fol. 194r^o-205v^o: Hier beginnen de seuen psalmen van penitencyen de leset gerne, Inc. HHere in dynre verbolgentheit en straffe my nyet ende in dynen toerne en berespe my niet Ontferme dy mynre here want ick cranck byn make my gesont want alle myne gebente syn mede gestuert ...²⁵⁾

fol. 206r^o-207v^o: Hier endet de seven psalmen van penitencyen Ende hier begynt de corte crus getyden de leset gerne Inc. Here du salste etc God wilt etc Glorye si Alst was Etc ...²⁶⁾

fol. 207v^o-208r^o: Te deum in dutsche dit leset gerne. Inc. DI god loue wy: di here belien wy Alle eertrike eert de ewyge vader Alle engelen hemelen ende potestaten Cherubijn ende seraphijn ropen to dy ...²⁷⁾

fol. 208v^o-210r^o: /Vgl. Lievens, p. 209/.

fol. 210v^o-211r^o: /Dicta van Augustinus, Ambrosius, Gregorius, Beda/.

fol. 211v^o-212r^o: /Gebet tot Maria/ Inc. Make my weerdich dat ic dy louen mach O hilige maget maria mitten gebenedyden vrucht dyns lichams ihesu die in guede veruulle myne begeerte...

fol. 212r^o: /Gebet tot Maria/ Inc. Eia alre glorioste maget maria ene keyserijnne der engelen Dit cleyne gyftken dat di nu offert dijn arme dyenre ontfanctet in danke ...²⁸⁾

25) De 'zeven boetpsalmen' in de vertaling van Geert Groote, met de litanie: vgl. N. van Wijk, Het getijdenboek van Geert Grote, Leiden, 1940, p. 139-154.

26) De 'korte Kruisgetijden': Van Wijk, p. 87-91.

27) Van Wijk, p. 97-98.

28) Vgl. Meertens, dl. 6, p. 122; Achten-Knaus, p. 91.

fol. 212v^o-213r^o: /Drie vruchten van de H. Communie²⁹⁾/ Inc. Item die dat hilige sacrament weerdelike ontfanct die vercrijcht sunderlynge drie vruchten daer van Die eerste dat hy meer ende meer mit god wort verenicht ouermits dat hy hem soe wel bereet ...

fol. 213v^o-214r^o: /Vgl. Lievens, p. 210/.

BEZITTERS

Voortgaand op de ondubbelzinnig franciscaanse inhoud van het hele handschrift en op de zelf-identificatie van de kopiist van fol. 210v^o-212r^o, broeder Jan dyrix van meettecoiuen van sint truden (vgl. SCHRIJFT hierboven), kan men voor waarschijnlijk aannemen dat het manuscript ten laatste vanaf 1568 in het bezit is geweest van een franciskanenklooster (Minderbroeders of Begaarden) te St.-Truiden.³⁰⁾ Zowel de taal³¹⁾ als de naam van de eerste kopiist (brueder gerrit van lewerden) wijzen echter op een noordelijker streek van oorsprong. Dit wordt door de rubricering van een aantal voor het bisdom Utrecht typische heiligen in de kalender bevestigd: Achilleus en Pancratius (12 mei), Odulphus (12 juni), Lebuinus (25 juni én 12 november), Mauritius (22 september), naast algemener Nederlandse heiligen als Bonifatius (5 juni) en Laurentius (10 augustus). Vrij kort na zijn ontstaan is dus dit handschrift

29) Wel degelijk op deze plaats, niet op fol. 211v^o-212r^o, zoals Lievens' beschrijving, die de twee voorafgaande gebeden overslaat, aangeeft; ook ik kan overigens de tekst niet thuiswijzen (vgl. Lievens, p.209).

30) In het necrologium van het Minderbroederklooster van St.-Truiden wordt op 7 juni 1597 een Joannes Mettecoven, lekebroeder, vermeld, die misschien nog met de kopiist van 1568 identiek is (mededeling van p. Jozef Baetens in een aan mij geadresseerde brief van 23 mei 1989, waarvoor hierbij mijn hartelijke dank).

31) Enkele typische vormen zijn: myt (met), sunte (sinte), sunder (zondaar), gesund (gezond), apenbaert (geopenbaard), woldes (wilde), olderen (ouderen), solde (zou), beholden (behouden), hiligen (heiligen); vgl. de inhoudsbeschrijving hierboven.

wellicht vanuit Overijsel of Gelderland naar het zuiden gemigreerd. Helemaal zeker is dit evenwel niet: het omgekeerde kan immers ook met broeder Jan Dyrix zijn gebeurd, al lijkt dit in de tijd van Reformatie en godsdiensttroebelen die de 16de eeuw toch was minder waarschijnlijk.

Een drietal 18de- of 19de-eeuwse eigendomsmerken getuigen van de recentere omzwervingen van het manuscript. Op het tweede schutblad verso Ex libris. Johannis Albinj Domnisch / ab Hanssdorff³²⁾; daaronder: ex dono / Domini (?) Doctoris Jeremiae huldenreich de Lilienfelt / In Namslau³³⁾. Na een eerste verkenend onderzoek blijken deze privé-bezitters niet zo direct te identificeren.³⁴⁾

Op de achterkant van het voorplat, waarvan het dekblad losgekomen is, een vignet: Aus der Bibliothek der Dominikaner zu Breslau; het laatste woord geschrapt en vervangen door Frankenstein³⁵⁾. Op het eerste schutblad, vroeger dekblad, recto: een inventarisnummer in Russisch schrift: UH./=In./ 2942; hetzelfde nummer op een etiket op de rug.

En dit brengt ons terug tot de recentste geschiedenis van het handschrift, waarop ook in het begin van onze bijdrage al werd gezinspeeld. Nadat het tijdens de tweede wereldoorlog eerst "ergens", daarna in de Leninbibliotheek te Moskou in veiligheid was gebracht, keerde het manuscript in 1958 naar Wrocław terug. Niet alleen deze laatste episode, maar ook de vroegere pere-

32) Hansdorf: kleine localiteit in Brandenburg, zowat 150 km. ten (noord)westen van Wrocław.

33) Namslau (Namysłów): vroegere 'Kreisstadt' in Silezië, zowat 50 km. ten oosten van Wrocław.

34) In dit verband ben ik Prof. Dr. S. Prędoła erkentelijkheid verschuldigd: alleen dank zij zijn helaas vruchteloos gebleken, maar daarom niet minder vriendelijke opzoekingen ter plaatse, kan hier met enige waarschijnlijkheid van een relatieve historische 'onbekendheid' van de bezitters worden uitgegaan.

35) Frankenstein: een kleine Silezische stad, een 60-tal km. ten zuiden van Wrocław.

grinaties van het handschrift - eerst van Noord(oost) - naar Zuid-Nederland, daarna naar Hansford³⁶⁾, Namslau, Frankenstein (in deze volgorde?) en uiteindelijk Wrocław - vertonen nog heel wat intrigerende aspecten. De rijke inhoud van het handschrift - dat met de omschrijving 'gebedenboek' eigenlijk al enigszins tekort wordt gedaan - leek me anderzijds belangwekkend genoeg om de publicatie van deze aanvullende beschrijving, mét de leemten die ze nog vertoont, te rechtvaardigen.

BIJLAGE

Jacobus van Gruitrode, Speculum saecularium hominum, 1ste kapittel, Middelnederlandse vertaling (fol. 159v^o-164v^o).

Inleiding

Jacobus van Gruitrode, als Jacob van den Eertwech te Gruitrode in Belgisch Limburg geboren omstreeks 1400-1410, stierf in het kartuizerklooster Alle Apostelen nabij Luik op 12 februari 1475. Vanaf 1440 tot zijn dood was hij, met een onderbreking in 1445-47, wanneer hij nl. het klooster Sion bij Zierikzee bestuurde, prior van het Luikse klooster.³⁷⁾ Johannes Trithemius schrijft Jacobus van Gruitrode in zijn Liber de scriptoribus ecclesiasticis 28 werken toe, alle in het Latijn.

36) Een zeker Bernhard Albinus, in 1653 geboren te Dessau, studeerde medicijnen te Leiden, waar hij later ook doceerde. Van zijn drie zonen werd de oudste, Christian Bernhard, professor te Utrecht, de andere twee, Friedrich Bernhard en Bernhard Siegfried, te Leiden. Vgl. Allgemeine Deutsche Biographie I, Leipzig, 1875, p.221-222. Behoort de in ons handschrift als bezitter vermelde "Johannes Albinus Dominisch" uit Hansdorf eveneens tot deze familie of was hij wellicht een erfgenaam van een van de vermelde uitgeweken?

37) Over leven en werken van Jacobus van Gruitrode, zie K. Seynaeve, "Jacobus van Gruitrode", in: Historia et spiritualitas Cartusiensis. Colloqui Quarti Internationalis. Acta, ed. J. de Grauwe, Destelbergen, 1983, p.313-336 en de oudere literatuur aldaar vermeld.

Die worden door het recente onderzoek³⁸⁾ meestal in vier categorieën verdeeld: Specula, Dialogi of Colloquia, Rosaria en het overige werk. Van een aantal werkjes uit de laatste drie groepen zijn, dank zij vooral het speurwerk van J.Deschamps¹⁾, (soms verscheidene) Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen aan het licht gekomen, met name van Dialogus Crucifixi et peccatoris, Dialogus Mariae et peccatoris, Dialogus alius Mariae et peccatoris, Rosarium Jesu et Mariae en Coronula sanctae Mariae. Van de Specula waren tot nog toe geen vertalingen bekend.

De aan Gruitrode toegeschreven vijf Specula richten zich telkens tot één groep van mensen in het bijzonder: prelaten (Speculum praelatorum), ondergeschikten (Speculum subditorum), priesters (Speculum sacerdotum), leken (Speculum saecularium sive huius mundi amatorum) en boetvaardigen (Speculum sive stimulus poenitentiae). Zij vormen in de overlevering vaak één geheel onder de titel: Specula omnis status humanae vitae.²⁾ Soms komen ze ook wel afzonderlijk voor.³⁾

Het Speculum saecularium sive huius mundi amatorum telt zeven hoofdstukken: elke dag van de week kon zodoende de door zonde misvormde ziel in de 'spiegel' kijken. Het eerste van de zeven kapitels, 'De vilitate et miseria hominis', is in zeer sterke mate - meer dan P. Bange in haar bespreking laat zien⁴⁾ - door

38) M.Verjans, "Jacobus van Gruitrode, kartuizer (+ 1475), O.G.E 5 (1931), p.435-460; in navolging: K.Seynaeve, A.W., p. 320 e.v.; P.Bange, "De Specula status humanae vitae" van Jacobus van Gruitrode: vijftiende eeuwse standenspiegels" O.G.E. (1983), p. 134-172 (p. 136).

1) J.Deschamps, "Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van werken van de kartuizer Jacobus van Gruitrode", in: Hulde-album Dr. F. van Vinckenroye, Hasselt, 1985, p.67-81.

2) Voor handschriften en vroege drukken, zie: Seynaeve, A.W., p.321, noten 49 en 50 en de aanvullingen hierop bij Deschamps, A.W., p.68-69, noot 5.

3) Vgl. voor de handschriftelijke overlevering: Deschamps, A.W., *ibid.*, voor de afzonderlijke drukken: Seynaeve, A.W., p. 321, noot 50 en Bange, A.W., p. 138.

4) A.W., p. 151-155.

De miseria humanae conditionis (ca. 1195) van Lotharius van Segni (later paus Innocentius III) geïnspireerd. De Middelnederlandse vertaling ervan vormt dan ook een van de weinige (ons bekende) sporen van het 'Nachleben' in onze middeleeuwse literatuur van dit in het algemeen nochtans zeer invloedrijke werk. Daar bovendien nog heel wat vraagtekens zweven rond het ontstaan én zelfs rond het auteurschap van het Speculum saecularium, leek het ons niet oninteressant het relatief vroege getuigenis van het handschrift uit de Universiteitsbibliotheek te Wrocław hier integraal weer te geven.

We brengen een moderne interpunctie aan. Het handschrift zelf gebruikt als leesteken alleen een dubbele punt; de plaatsen waar die voorkomt, worden in onze editie met een \ aangeduid.

Tekst

fol.

159r^o Die hilige prophete ieronimus seit: "Waer om byn ick van mijner moeder gecomen op dat ick solde sijn druc, lyden ende arbeit ende droeffenysse, Ende mijn dagen sellen vergaen in scanden ende confuse?". Seijt dat die hilige man van hem seluen, de welke gehiliget was in sijnre moeder licham, Wat sal ick seggen van mij, die ontfangen is ende geboren in swaren sunden? Santus bernardus seit: "studere dij seluen te bekennen, \ want vele beter ist ende loflicher dat gij v seluen kennet, \ dan gij v vergetet ende bekenden den loep van den planeten, ende de cracht van allen cruden, ende de complexye van allen menschen, ende die natuer van allen dieren, ende had ock die kunst van allen hemelschen ende eertschen creaturen". Daer omme merket naerstelike, O mensche: wat hebstu geweest eer du geboren waerste, ende wat du byste in dijn gebuerte tot dier tijt toe dattu sterues, Ende wat salstu wesen alstu doet biste.

Vanden eersten: dattu heueste gewest dat alre onreijnste saet, ende in onsuerheit des vleysches bistu ontfangen ende in vinyger begerten der onkusheit, ende dat alre beste is

beulectheit der sunden⁵⁾. Mar hoert doch, o snode mensche, 159v^o mit wat spise bistu geuoedet in dijre moeder // buuck: voerwaer van dat onreyn bloet der vrouwen, dat dan sessert als sij ontfangen hebben; ende daer van worden sij /ontfangen (geschrap)/ geuoedet, Van welken bloede dat also verwaerlic (?)⁶⁾ ende onreyn is, soe wat vruchten dattet genaket, dat sij nyet en bloyen, meer sij verdrogen; bomen ende anderen cruden vergaen. Ende waer dat sake dat die hunden daer van aten, sij solden rasende werden. Daer nae comen wij ter werlt, screyende ende hulende, ende worden geleuert deser ellendiger werlt, Tot arbeit, tot anxe ende droefheit, ende dat alre swaerste is, tot steruen. Onse lieue here heft den mensche gemaket van slijm der eerden, de welke onder de ander elementen die snotste is ende onwerdichste. Die planeten ende sterren heft hi gemaket vanden vure, \ de stroem /sic; stoerm?⁷⁾ ende wynt vander lucht, de vogelen ende vysschen vanden water, Die menschen ende beesten heft hi gemaket vander eerden. Ansiet dat gene dat vanden water gemaket is: gij sult vynden dat gij vele snoder sijt. Besiet dat vander lucht gemaket is, ende du salste bekennen dattu vele snoder biste. Ansiet dat vanden vure 160r^o gemaket is, // du salste di seluen die alre snoetste vynden. Noch dijn gelick en mach nyet maken die hemelsche dyngen, noch bouen die eertsche dyngen.⁸⁾ Want du biste den besten gelick, Want de mensche en heft nyet meer vander eerden dan een beest. Vander eerden sijn sij geboren ende sij sullen eerde worden. Het en sijn geen alre malcks woerden, Mer de alre wiseste salomon heft sie gesproken. Daer omme, o mensche, hoe edel dat gij heet te wesen, tot deser werlt

5) Lat.: (et quod deterius est) in labe peccati.

6) Lat.: tam detestabilis.

7) Lat.: flatus.

8) Lat.: nec valebis te parificare celestibus nec audebis te praeferre terrenis.

bistu gecomen, ende du en denckeste nyet hoe snode dat dijn begyn is dattu ter werlt gecomen biste.

Wilstu weten ten anderden mael watstu biste, Hoert wat de sterre der doctoren, Santus augustynus, seit van hem seluen: "Wie mij arme mensche, wat byn ic? jck byn leyder een vat vol drecks ende een scholpe der onsuerheit, vol stanc ende verveernysse, blynt, arm ende naket, vol gebreken, nyet wetende mijn begyn - mijn eynde en is nyet dan lijden ende onsalicheit ende sterflick -, Die sijn dagen verbiy gaen als een scheme, De welke sijn leuen als de mane vergaet, ende
160v^o als die // blomen op den bomen wassen ende ter stont vallen sij of. Jck byn eerde, ellendich, ende een kynt des toerns ende een bequaem vat tot sunden, \ ontfangen in onsuerheyden, leuende in armoden, ende steruen in groter pijnen". Daer van seyt Santus bernardus: "Wat is een mensche anders dan een sack vol drecks ende een spise der worme? Wilstu wel merken wat di comt doer mont, nose ende van alle uwen ander leden uwes lichams, so en hebstu nyet onreyners gesien dan de mensche". Ansiet de bomen ende ander cruden: die geuen van hem sueten roeke, ende du mensche geues van di alle onreynicheit. Die bomen geuen van hem oly ende wijn ende balsam, ende du geues van di alle onreynicheit ende dreck. Die vruchten geuen van hem sueten roeke, ende du geuest van dij onnenschelike stanck. Want also danych als de boem is, al so danyge vruchten brenget hi voert. Want een guet boem en mach geen quaet vrucht voert brengen, Ende een quaet boem en mach geen guede vrucht voert brengen. Wat is
161r^o // een mensche anders dan een boem ongeert⁹⁾, Daer de mensche es dat blat dat vanden wynde weert of genomen, ende als die stoppel die vander sunnen wert verdurret? Daer van seit de hilige prophete Job: "Die mensche is geboren vander vrouwen, ende een corte tijt is sijn leuen ende is vol onsalicheiden: hij gaet wt als een blome, ende weder omme

9) Lat.: arbor eversa.

wert hi veruult (?)¹⁰⁾ ende vluwet gelick een scheme, ende nummermeer blijft hi in enen doene of wesen. Als onse lieue here seit totten menschen: "asche bistu ende du salste asche werden". Ende Job seit tot onsen lieuen heren: "gedencke, lieue here, dattu mij gemaket hebste als slijm, ende in stubbe salstu mij duen vergaen". Waer omme, dreck, bistu houerdich? \ waer om bistu op geblasen ende wilstu di verheffen? \ waer van, o asche, glorieerstu dij, de ontfangen biste in sunden, ende dijn gebuerte is armoede te leuen in pijnen ende te steruen in bangycheiden? \ benaauwicheiden is al dijn leuen, o mensche, waer om bistu houerdich, de welke sijn ontfangenisse is schult ende geboren werden in pijnen, ende al dijn leuen is arbeit, ende van
161v^o noets wegen // moetstu steruen. Waer om makestu dijn vleesch vet ende myt costeliken dyngen versierstut, dat in corten dagen de wormen sullen eten inden graue, ende dijn siele en versierstu nyet myt gueden werken, die na deser tijt sal werden gepresentiert voer god ende voer alle sijne engelen inden hemel? Waer om versmaetstu dijn siele ende makeste dijn vleesch costeliker dan dijn siele ende wille dat die dienst maget sal vrouwe wesen ende de vrouwe dienst maget: en is dat nyet grote dwaesheit? O siele, du hebste enen vyant die v seer na bij geseten is; ende dijn eygen vrent hebstu tegen dij, die quaet voer guet gyft. ende in een gedaente van vrentscap so is hi dijn alre boseste vyant: \ dese viant is dijn onsalige vleesch, dat gij also lief hebbet ende also seer mynnet. Wanner du desen viant genodet hebste, \ so hebstu dijnen alre boesten viant tegen di op gericht, ende alstu hem versiert hebste, so hebstu dijnen alre wretsten viant tegen di gewapent, Ende alstu dat van buten myt mengerleie sierheit ende costelicheit heste angedaen, so hebstu di gespoeliert alre gesteliker versierheit. //

10) Lat.: qui quasi flos egreditur et conteritur et fugit velut vmbra ...

162r^o "Merke ten derden male, o sunder, wat salstu wesen na dyt leuen? \ du en salste anders nyet wesen dan een stynkende prijje ende een spise der wormen. Besiet hoer grauen, die di voer gegaen waren ende gestoruen sijn den lichamliken doet, ende du en salste nyet vynden dan asche ende verveerlike stanck. Dattu nu biste, hebben si gewest; ende dat sij sijn, salstu werden. Het hebben menschen gewest als du biste: \ sij hebben gegeten, gedroncken ende gelacht, ende in welden hebben sij hoer dagen volbrocht; Ende in een ogenblick tijt sijn sij neder gedaelt ter hellen. Hier wort hoer vleysch gegeuen den wormen ende gender hoer siele wort gedeputert totten ewigen brande, tot dier tijt toe dat weder omme de onsalige siele sel vergadert werden mytten licham; ende dan sellen sij werden gegeuen totter ewiger pinen, op dat de gene de gesellen gewest sijn inder welluste \ sellen ock gesellen wesen inder pijnen ewelike: want al een pine hoert daer toe de welken een mynne gewest hebben totter sunden.

162v^o Wat batet hem de idel glorie // nu vander werlt ende de corte blijtschap, \ macht in deser tijt ende wellust des vleysches ende valsche rickdom ende grote gesynd ende quade begerte? Waer is dat /licham (geschrap)/ lachen ende dat spotten ende die vermetelheit ende verdwaeltheit? O wat droefheit volget daer na een corte blijtschap voer also cleynen wellust! Wat hem geschiet is, dat mach di geschien: want du biste een mensche vanden slijm der eerden als sij waren, ende du leueste vander eerden, ende du salte eerde worden als dijn laetste dach comt, by aenturen mach hij huden wesen. Want kenlick ist dattu steruen salste, meer onseker is dij wanneer of in wat manieren of waer: want die doet verbeit dij in allen plaetsen. Ist dattu wisseliken wylte duen, so saltu hem ock verbeyden. Van deser werlt mynners seit ysodorus: "O mijn wt vercoren wij sellen ouerdencken hoe cort dat is die salicheit der werlt ende hoe cleyn dat is de glorie ende hoe bedrechlick ende brosch is de tytlike macht. Waer sijn nu dese conyngen ende prynsen ende keyzers, die gene de wellustich, machtich ende rike hebben gewest in deser tijt? Vergaen sijn sij als een //

163r^o scheme ende een droem: men machse sueken mer men vijnter nyet". Wat willen wij hier toe seggen? Die conyngen sijn voergegaen ende de pryncen sijn doet \ ende vele van hem meenden lange te leuen ende nummermeer te steruen in deser tegenwoerdiger tijt. Voerwaer, nyet also, gij bose menschen, want gij sult steruen als mensche ende als enych vanden prynsen salstu neder vallen. Santus bernardus seit: "wat isser meer stynkender dan een doet mensche ende wat isser verveerliker antesien dan dat licham van enen doden menschen, daer de welke genoechlick was ante sien in sijn leuen?" Wat batet die rickdom, wellust ende ere? \ die rickdom en sal di nyet verlossen vander doet, noch wellust vanden wormen, noch de ere vanden stanck. Als crysostymus seit: "Wat batet hem dat sij onkuus gewest hebben in deser tegenwoerdiger tijt des leuens ende welluste ende to den eynde to sijn gebleuen? Besiet haer grauen ende siet of daer 163v^o// yet vander houerdien litteyken sijn gebleuen in hem, of daer enyge teikenen van rickdom ofte onkuusheit vijntste? Segge mij: waer sijn hoer costelike cleder ende scone ornamente? \ waer is nu hoer spiegel der genochten? \ waer is descare de hem na volchde ende de leckerheit de hem na volchde van spise ende dranck, lachen, boerten ende spotten, de ongeordenyerde ende onbesneden blijtschap? Waer sijn sij geuaren ende gebleuen? Waer is nu de blijtschap ende waer sijn sij, welke is hoer eynde? Besich merkelick ende gaet wat nare bi tot een ygeliken graue, ende siet allene asche ende stynkende wormen. O mensche, gedenck deser lief hebbers, war hoer eynde is: huden bistu sterck ende machtich, morgen bistu siec ende begrauen inder eerden, of sij in blijtschappen of in welden of myt arbeit ende suerheit hier hoer leuen geendet hebben.

Besiet, mijn alre lieueste, gelesen ende gesien in dit capittel wt woerden der hiliger leres watstu hebste gewest 164r^o eer du geboren waerste, ende wat du biste in // deser tijt, Ende wat du worden sulste nae deser tijt. O mensche, oftu myt desen drye punten di altijt onledich mackste! O onsalige

kynderen adams, gij laet achter dat waerachtich ende salich studium ende sueket meer dat ydel is ende vergancklick. Mar du alre lieueste, gedenck in dijn herte dijn snoetheit ende ongeuallicheit naden wtwendigen man ende volget na de oetmodicheit ende scuwet de houerdie, \ wetende dat houerdie is een waerachtich teyken daer de bose geest de sijne mede teykent vanden saligen menschen. Als Job seit: "hi is een conynck van alle de kynderen des houerdiens". Als Santus gregorius seit: "het is een openbaer teyken der verdoemder menschen houerdie, Ende oetmoedicheit is een teyken der salicheit". Daer om mach een yegelick mensche merken onder wat conynck dat wi staen: onder den conynck christus ofte den bosen geest. Daer van seit ysodorus: "een siele des 164v^o houerdygen menschen wort van gode // gelaten ende wort een woenstat der duelen". Als ecclesiastycus (?)¹¹⁾ seit int x capittel: "Hatelick is de houerdie god ende de guden menschen. \ dat schynet wel waer: die houerdie worp lucyfer wten hemel, Adam wten paradijs, pharonen ende alle sijn heer heftse verdroncken int rode meer, \ saul den conynck wt sijn rike, Ende heft nabogodonosor verwandelt in een beest; om sijner houerdyen waert antheochuus quader doet steruende ende herodes vanden engel verslagen, Tot een spiegel des sundigen menschen.

11) Eigenlijk: Ecclesiasty 9, met de bekende afkorting 9 = us of cum e.d. Lat.: Ecclesiastes.

Neerlandica Wratislaviensia V

Wrocław 1991

J.H.Meter

Roma

Daniël Heinsius en Hugo Grotius: van dichterlijke vriendschap tot politieke vervreemding

O. In talrijke publicaties over leven en werken van Daniël Heinsius (1580-1655) en Hugo Grotius (1583-1645) is de relatie tussen deze beide coryfeeën van de Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw vooral geplaatst onder de belichting van de dramatische gebeurtenissen van kerkelijke en politieke aard, die hen aan het einde van het Twaalfjarig Bestand in de oorlog met Spanje in tegengestelde kampen brachten. Het beeld van Heinsius, die in zijn tijd gold als de grootste Neolatijnse dichter en als één van de meest vooraanstaande filologen van de Lage Landen, heeft onder invloed van de remonstrantse traditie in de geschiedschrijving, die teruggaat op de Historie der Reformatie van Geeraert Brandt (1625-1643)¹⁾, een negatieve kleur gekregen, terwijl dat van Hugo Grotius, de tolerante humanist die het slachtoffer werd van kerkelijke en politieke onverdraagzaamheid, overwegend gunstig uitviel.²⁾ Een meer genuanceerd beeld, vooral van Heinsius' leven en werk, is sinds de jaren Zestig ontworpen door Amerikaanse onder-

1) Zie o.a. G.Brandt, Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden, IV, Rotterdam, 1704, p.83.

2) Typerend voor deze tendentie zijn D.J.H.ter Horst, Daniël Heinsius, Utrecht, 1934 en de vier romances van A.Romein-Verschoor, Vaderland in de verte, Amsterdam, 1948.